KORXONALARDA DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARI HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH VA BUXGALTERIYA HISOBIDA AKS ETTIRISH

Rahmonova Yulduz Sharafitdinovna
SamISI PhD, v.b.dotsent
Tel.: (97) 446-03-60
Elektron pochta: raxmanova_yulduz@mail.ru
UDK: 657.1:332.7-047:32(575.1)
ORCID: 0009-0008-9676-2216
Safayev Sardor
SamISI Xalqaro iqtisodiy munosabatlar fakulteti XIM-525 talabasi
Tel.:(95) 550-15-04
Elektron pochta: safayev.sardor07@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24364043

Annotatsiya: Ushbu maqolada korxonalarda debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobining nazariy va amaliy jihatlari o‘rganilgan. Qarzlarni tan olish, baholash, xorijiy valyutadagi qarzlarni qayta baholash, shubhali qarzlar bo‘yicha kutilayotgan kredit zararlari (KKZ) modelini qo‘llash, hisobdan o‘chirish hamda da'vo muddati o‘tgan kreditorlik qarzlarini hisobdan chiqarish masalalari yoritilgan. Milliy amaliyotdagi kamchiliklar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan. Qarzlar hisobining asosiy operatsiyalari buxgalteriya yozuvlari orqali korxonalarning amaliy misollarida ko‘rsatilgan. Shuningdek, muddati o‘tgan qarzlar davomiyligiga qarab guruhlash jadvali asosida zaxira miqdorini hisoblash tartibi taklif etilgan.
Kalitli so‘zlar: debitorlik qarzlari, kreditorlik qarzlari, shubhali qarzlar, kutilayotgan kredit zararlari, qarzlarni hisobdan o‘chirish, valyuta kursi farqi, buxgalteriya schyotlari.

IMPROVING THE ACCOUNTING OF RECEIVABLES AND PAYABLES AND THEIR REFLECTION IN ACCOUNTING RECORDS

Abstract: This article examines the theoretical and practical aspects of accounting for receivables and payables in enterprises. It covers recognition and measurement, revaluation of foreign-currency balances, application of the expected credit loss (ECL) model to doubtful receivables, write-offs, and derecognition of time-barred payables. Shortcomings of national practice are identified and proposals to eliminate them are developed. Key operations are illustrated with journal entries based on practical examples, and a procedure for calculating the allowance using an ageing matrix is proposed.
Keywords: receivables, payables, doubtful debts, expected credit losses, write-off, exchange differences, accounting entries.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА ДЕБИТОРСКОЙ И КРЕДИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ В БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЕТЕ

Аннотация: В статье рассмотрены теоретические и практические аспекты учета дебиторской и кредиторской задолженности на предприятиях: признание и оценка, переоценка задолженности в иностранной валюте, применение модели ожидаемых кредитных убытков (ОКУ) к сомнительным долгам, списание задолженности и прекращение признания кредиторской задолженности с истекшим сроком давности. Выявлены недостатки действующей практики и предложены пути их устранения. Основные операции показаны бухгалтерскими проводками на практических примерах, предложен порядок расчета резерва на основе матрицы просроченной задолженности.

Ключевые слова: дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, сомнительные долги, ожидаемые кредитные убытки, списание задолженности, курсовые разницы, бухгалтерские проводки.

Kirish

Bugungi kunda korxonalar bir-biriga mahsulot va xizmatni ko‘pincha oldindan emas, keyin to‘lash sharti bilan sotadi. Bu tabiiy holat: xaridor pulini aylanmadan chiqarmaydi, sotuvchi esa mijozini yo‘qotmaydi. Ammo buning narxi bor. Balansda debitorlik va kreditorlik qarzlari to‘planib boradi, aylanma aktivlarning katta qismi kontragentlar hisobidagi pulga aylanadi. Qarz o‘z vaqtida qaytmasa, korxonaga to‘lov uchun mablag‘ yetmaydi, uni kredit bilan to‘ldirishga to‘g‘ri keladi, bu esa qo‘shimcha xarajat demakdir.

Buxgalteriya hisobini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish ishlari qarzlar hisobiga ham ta'sir qilmoqda. 2021-yilda “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi yangi Qonun qabul qilindi, korxonalar esa XMHSga bosqichma-bosqich o‘tmoqda. 9-son XMHS debitorlik qarzini kutilayotgan kredit zararlari (KKZ) modeli bo‘yicha baholashni talab qiladi. 15-son XMHS daromadni tan olish va shartnoma aktivlari bilan majburiyatlarini alohida ko‘rsatish tartibini belgilaydi. Xorijiy valyutadagi qarzlar esa 21-son BHXS (IAS 21) talablariga ko‘ra qayta baholanishi kerak.

Amaliyotda esa hal bo‘lmagan masalalar hali ko‘p. **Birinchidan**, shubhali qarzlar bo‘yicha zaxira ko‘pincha qarz qancha vaqtdan beri to‘lanmayotganiga yoki soliq qonunchiligidagi cheklovlarga qarab shakllantiriladi; kutilayotgan zararni oldindan baholash odat tusiga kirmagan. **Ikkinchidan**, valyutadagi qarzlarni qayta baholash va kurs farqini aks ettirishda korxonalar turlicha yo‘l tutadi. **Uchinchidan**, olingan va berilgan bo‘naklar qarzlar bilan aralashib ketadi, o‘zaro talablarni hisobga olish (zachyot) tartibi esa hisob siyosatida aniq yozilmaydi. **To‘rtinchidan**, da'vo muddati o‘tgan kreditorlik qarzini qachon va qanday hisobdan chiqarish, hisobdan o‘chirilgan qarzni qanday nazorat qilish bo‘yicha uslubiy tavsiyalar kam. Shuning uchun qarzlar hisobini tartibga solish va buxgalteriya schyotlarida aniq aks ettirishning amaliy yo‘lini ko‘rsatish zarur.

Adabiyotlar tahlili

Debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobiga oid adabiyotlarni o‘rganib chiqib, ularni uch yo‘nalishga ajratish mumkin.

Birinchi yo‘nalish qarzni tan olish va baholashga bag‘ishlangan. Bu yerda qoida oddiy: debitorlik qarzi daromad tan olingan paytda sotish bahosida, kreditorlik qarzi esa aktiv yoki xizmat qabul qilingan paytda kelishilgan qiymatda hisobga olinadi. Qisqa muddatli qarzni diskontlash odatda shart emas, chunki uning ta'siri sezilmaydi. Uzoq muddatli qarz esa amortizatsiyalangan tannarx bo‘yicha baholanadi.

Ikkinchi yo‘nalish shubhali qarzlar bo‘yicha zaxira usullarini muhokama qiladi. Kieso, Weygandt va Warfield kabi mualliflar ikki usulni solishtiradi: qarzni hisobdan bevosita o‘chirish

va zaxira usuli. Ularning fikricha, zaxira usuli afzalroq, chunki xarajat daromad bilan bir davrga tushadi. Ya'ni qarzdor to‘lamay qo‘ygan paytni kutmasdan, zararni qarz paydo bo‘lgan davrda hisobga olish mumkin. Zaxira miqdorini qarz qancha muddatdan beri kechikayotganiga qarab guruhlash (aging) yoki sotuvning ma'lum foizi sifatida aniqlash mumkin. 9-son XMHS esa bu usullar o‘rniga tarixiy tajriba, joriy vaziyat va kelgusi prognozga asoslangan KKZ modelini kiritdi. Savdo debitorlik qarzlari uchun soddalashtirilgan yo‘l, ya'ni zaxira matritsasi ham ruxsat etilgan.

Uchinchi yo‘nalish valyutadagi qarzlar va o‘zaro hisob-kitoblarga qaratilgan. 21-son BHXS bo‘yicha monetar moddalar (debitorlik va kreditorlik qarzlari) hisobot sanasidagi kurs bo‘yicha qayta baholanadi, kurs farqi esa shu davrning foyda yoki zararida ko‘rsatiladi. Bo‘naklar monetar modda hisoblanmaydi, shu sabab ular to‘lov kunidagi kursda yoziladi va keyin qayta baholanmaydi.

Mahalliy tadqiqotlarda esa ko‘proq amaldagi tartib sharhlanadi. KKZ modelini milliy schyotlar rejasiga qanday bog‘lash, hisobdan o‘chirilgan qarzni qanday nazorat qilish, da'vo muddati o‘tgan majburiyatni qachon hisobdan chiqarish haqida deyarli yozilmagan.

Qarzlarning asosiy turlari, ular nimani anglatishi va qaysi schyotda yuritilishi 1-jadvalda berilgan.

1-jadval

Debitorlik va kreditorlik qarzlarining tasnifi va hisob schyotlari

Qarz turi	Mazmuni	Tan olish asosi	Hisob schyoti
Xaridor va buyurtmachilarning qarzi	Jo‘natilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanmagan summa	Daromad tan olingan sana, mulkka bo‘lgan nazorat o‘tkazilgani	4010
Ta'minotchi va pudratchilarga berilgan bo‘naklar	Tovar va xizmat olinguncha oldin to‘langan summa	To‘lov sanasi, shartnoma	4000-guruhning bo‘nak schyotlari
Shubhali qarzlar bo‘yicha zaxira	To‘lanishi ehtimoli past qarzlar uchun hisobga olingan zaxira	KKZ hisob-kitobi, hisob siyosati	4910
Ta'minotchi va pudratchilarga qarz	Olingan tovar, ish va xizmatlar uchun to‘lanmagan summa	Aktivni qabul qilish sanasi	6010
Xaridor va buyurtmachilardan olingan bo‘naklar	Mahsulot jo‘natilgunga qadar olingan summa	Pul tushgan sana	6110
Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha qarz	Soliq va majburiy to‘lovlar bo‘yicha qarz	Hisoblangan sana	6410
Xodimlarga mehnat haqi bo‘yicha qarz	Hisoblangan, lekin to‘lanmagan ish haqi	Hisoblash sanasi	6710

Tahlil va natijalar

Korxonalar amaliyotini o‘rganganimizda, qarzlar hisobida quyidagi muammolar tez-tez uchrashi ma’lum bo‘ldi. Ularning oqibati va taklif etilayotgan yechim 2-jadvalda jamlangan.

2-jadval

Qarzlar hisobidagi muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar

Muammo	Oqibati	Taklif
Shubhali qarzlar bo‘yicha zaxira hisob siyosatida aniq metodikasiz shakllantiriladi	Debitorlik qarzlari va moliyaviy natija ishonchli aks etmaydi	Muddati o‘tgan qarz davomiyligi bo‘yicha guruhlash matritsasiga asoslangan KKZ modelini hisob siyosatiga kiritish
Xorijiy valyutadagi qarzlar qayta baholanmaydi yoki noto‘g‘ri baholanadi	Balans valyuta qarzlari bo‘yicha buziladi, kurs farqi o‘z vaqtida tan olinmaydi	Har hisobot sanasida monetar qarzlarni hisobot sanasidagi kurs bo‘yicha qayta baholash va kurs farqini foyda va zararlarda aks ettirish
Olingan va berilgan bo‘naklar qarzlar bilan aralashtirib yuboriladi	Debitorlik va kreditorlik hajmi noto‘g‘ri ko‘rsatiladi	Bo‘naklarni alohida schyotlarda yuritish va mahsulot jo‘natilganda ularni hisobga olish
Da'vo muddati o‘tgan kreditorlik qarzlari uzoq yillar balansda saqlanadi	Majburiyatlar sun'iy oshib ketadi	Da'vo muddatini nazorat qilish va asosli hujjatlar bilan qarzni hisobdan chiqarish tartibini joriy etish
Hisobdan o‘chirilgan qarzlar nazoratsiz qoladi	Qarzdor bilan undirish imkoniyatlari yo‘qotiladi	Hisobdan o‘chirilgan qarzlarni balans ortidagi schyotda 3 yil davomida hisobga olish
Qarzlar bo‘yicha solishtirma dalolatnomalar (akt-sverka) muntazam tuzilmaydi	Xato va nizolarning kech aniqlanishi	Har chorakda va yil yakunida kontragentlar bilan hisob-kitoblarni solishtirish

Takliflarni misollarda ko‘rib chiqamiz. Hisob-kitobni soddalashtirish uchun QQS va boshqa soliqlar hisobga olinmagan.

1-misol. Debitorlik qarzini tan olish va to‘lov kelib tushishi. MChJ korxonasi xaridorga 120 000 000 so‘mlik tayyor mahsulotni keyinroq to‘lash sharti bilan jo‘natdi. Bir oydan keyin xaridor shundan 70 000 000 so‘mni hisob-kitob schyotiga o‘tkazdi. Yozuvlar quyidagicha:

D-t 4010 “Xaridor va buyurtmachilarning qarzlari” - 120 000 000 so‘m

K-t 9010 “Tayyor mahsulotlar sotishdan daromad” - 120 000 000 so‘m

Asos: Xaridorga 120 000 000 so‘mlik mahsulot jo‘natildi, nazorat xaridorga o‘tkazildi.

D-t 5110 “Hisob-kitob schyoti” - 70 000 000 so‘m

K-t 4010 “Xaridor va buyurtmachilarning qarzlari” - 70 000 000 so‘m

Asos: Xaridordan qarzning bir qismi to‘lab berildi. Debitorlik qarzining qoldig‘i 50 000 000 so‘mni tashkil etadi (120 000 000 – 70 000 000).

2-misol. Olingan bo‘nakni hisobga olish. Xaridor mahsulot jo‘natilishidan oldin 50 000 000 so‘m bo‘nak to‘ladi, keyin korxona 80 000 000 so‘mlik mahsulot jo‘natdi. Bo‘nak qarzdan alohida schyotda yuritiladi, mahsulot jo‘natilganda esa hisobga olinadi:

D-t 5110 “Hisob-kitob schyoti” - 50 000 000 so‘m

K-t 6110 “Xaridor va buyurtmachilardan olingan bo‘naklar” - 50 000 000 so‘m

D-t 6110 “Xaridor va buyurtmachilardan olingan bo‘naklar” - 50 000 000 so‘m

D-t 4010 “Xaridor va buyurtmachilarning qarzlari” - 30 000 000 so‘m

K-t 9010 “Tayyor mahsulotlar sotishdan daromad” - 80 000 000 so‘m

Asos: Jo‘natilgan mahsulot qiymati 80 000 000 so‘m bo‘lib, oldin olingan 50 000 000 so‘m bo‘nak hisobga olindi, qolgan 30 000 000 so‘m xaridorning qarzi sifatida tan olindi.

3-misol. Xorijiy valyutadagi debitorlik qarzini qayta baholash. Korxona xorijiy xaridorga 20 000 AQSH dollarlik mahsulot sotdi. Operatsiya kunida Markaziy bank kursi 12 600 so‘m, hisobot sanasida esa 12 800 so‘m edi. Qarz dastlab 252 000 000 so‘m (20 000 × 12 600) bo‘lib tan olingan. Hisobot sanasida u 256 000 000 so‘m (20 000 × 12 800) bo‘ladi. Farq 4 000 000 so‘mni tashkil etadi:

D-t 4010 “Xaridor va buyurtmachilarning qarzlari” - 4 000 000 so‘m

K-t “Valyuta kursi farqidan daromadlar” - 4 000 000 so‘m

Asos: Valyutadagi qarz hisobot sanasidagi kurs bo‘yicha qayta baholandi; kurs farqi shu davr foyda va zararlarida aks ettirildi. Kurs pasaygan taqdirda farq “Valyuta kursi farqidan zararlar” schyotining debetiga yoziladi. Kreditorlik qarzlari ham xuddi shu tartibda qayta baholanadi.

4-misol. Shubhali qarzlar bo‘yicha zaxirani kechikish muddatiga qarab hisoblash. Hisobot sanasida korxonaning debitorlik qarzi 860 000 000 so‘m. Qarzlar kechikish muddatiga qarab guruhlandi, har bir guruhga korxonaning tarixiy tajribasi va kelgusi prognozga tayangan KKZ stavkasi belgilandi (3-jadval).

3-jadval

Debitorlik qarzlari bo‘yicha zaxirani hisoblash matritsasi

Muddati o‘tgan qarz davomiyligi	Qarz summasi, so‘m	KKZ stavkasi	Zaxira summasi, so‘m
Muddati o‘tmagan va 30 kungacha	400 000 000	1 %	4 000 000
31–90 kun	250 000 000	5 %	12 500 000
91–180 kun	120 000 000	20 %	24 000 000
181–365 kun	60 000 000	50 %	30 000 000
365 kundan ortiq	30 000 000	100 %	30 000 000
Jami	860 000 000		100 500 000

4910 “Shubhali qarzlar bo‘yicha ehtiyot zaxiralari” schyotida hozir 62 000 000 so‘m turibdi. Zaxira 100 500 000 so‘mga yetishi kerak, demak yana 38 500 000 so‘m (100 500 000 – 62 000 000) qo‘shiladi:

D-t 9430 “Shubhali qarzlar bo‘yicha xarajatlar” - 38 500 000 so‘m

K-t 4910 “Shubhali qarzlar bo‘yicha ehtiyot zaxiralari” - 38 500 000 so‘m

Asos: Hisobot sanasidagi debitorlik qarzi 860 000 000 so‘m bo‘lib, davomiylik matritsasi bo‘yicha zaxira 100 500 000 so‘m qilib belgilandi; mavjud zaxira 62 000 000 so‘m. Farq davr xarajatlariga olib borildi.

5-misol. Undirib bo‘lmaydigan qarzni hisobdan o‘chirish. Qarzdor korxona tugatildi, 30 000 000 so‘mlik qarzni undirishning iloji qolmadi. Qarz avval shakllantirilgan zaxira hisobidan o‘chiriladi:

D-t 4910 “Shubhali qarzlar bo‘yicha ehtiyot zaxiralari” - 30 000 000 so‘m

K-t 4010 “Xaridor va buyurtmachilarning qarzlari” - 30 000 000 so‘m

Asos: Qarzdor tugatilganligi sababli qarz undirilishi imkoni bo‘lmagan deb topildi va zaxira hisobidan hisobdan o‘chirildi.

Bu summani nazorat uchun yana 3 yil balans ortidagi 007 “Zararga hisobdan o‘chirilgan, to‘lovga layoqatsiz debitorlarning qarzlari” schyotida saqlash kerak. Qarz keyinroq undirilib qolsa, u daromad sifatida tan olinadi.

6-misol. Da'vo muddati o‘tgan kreditorlik qarzini hisobdan chiqarish. Korxona ta'minotchiga 18 000 000 so‘m qarzdor. Fuqarolik kodeksidagi umumiy da'vo muddati (3 yil)

o‘tib ketgan, ta'minotchi bu davrda talab qo‘ymagan, qarz tan olinmagan, to‘lov ham bo‘lmagan. Inventarizatsiya natijasiga ko‘ra qarz boshqa daromadlar tarkibida hisobdan chiqariladi:

D-t 6010 “Ta'minotchi va pudratchilarga qarzlar” - 18 000 000 so‘m

K-t “Boshqa operatsion daromadlar” - 18 000 000 so‘m

Asos: Inventarizatsiya dalolatnomasi va rahbar buyrug‘i asosida da'vo muddati o‘tgan kreditorlik qarzi hisobdan chiqarildi.

7-misol. O‘zaro talablarni hisobga olish (zachyot). Korxona bir kontragentga 25 000 000 so‘m qarzdor, o‘z navbatida undan 15 000 000 so‘m olishi kerak. Tomonlar o‘zaro talablarni hisobga olish haqida kelishdi:

D-t 6010 “Ta'minotchi va pudratchilarga qarzlar” - 15 000 000 so‘m

K-t 4010 “Xaridor va buyurtmachilarning qarzlari” - 15 000 000 so‘m

Asos: Kontragent bilan tuzilgan o‘zaro talablarni hisobga olish dalolatnomasi asosida qarzlar 15 000 000 so‘mga o‘zaro qoplandi; kreditorlik qarzi qoldig‘i 10 000 000 so‘mni tashkil etadi.

Misollardan ko‘rinadiki, taklif etilgan tartiblar qarzni uning haqiqiy iqtisodiy mazmuniga mos aks ettirishga yordam beradi. Natijada hisobotda aktiv va majburiyatlar oshirib ko‘rsatilmaydi, ma’lumotga ishonch ortadi.

Xulosalar

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga keldik:

1. Debitorlik va kreditorlik qarzlari korxonaning likvidligi va moliyaviy barqarorligini ko‘rsatadi. Shu sababli ularni tan olish, baholash va ochib berishda xalqaro standartlar tamoyillariga tayanish kerak.

2. Shubhali qarzlar bo‘yicha zaxirani hisob siyosatida belgilangan KKZ matritsasi va stavkalari asosida hisoblash, stavkalarni esa yiliga kamida bir marta qayta ko‘rib chiqish tavsiya etiladi. Shunda zaxira summasini asoslash va tekshirish oson bo‘ladi.

3. Xorijiy valyutadagi monetar qarzlarni har hisobot sanasida qayta baholash va kurs farqini foyda yoki zararda ko‘rsatish bo‘yicha taklif etilgan yozuvlar valyuta operatsiyalaridagi xatolarni kamaytiradi.

4. Olingan va berilgan bo‘naklarni qarzlardan alohida schyotlarda yuritish hamda o‘zaro talablarni hisobga olish tartibini hisob siyosatida yozib qo‘yish qarzlarning haqiqiy hajmini ko‘rsatadi.

5. Undirib bo‘lmaydigan qarzni hisobdan o‘chirish va uni 3 yil balans ortida nazorat qilish, da'vo muddati o‘tgan kreditorlik qarzini esa inventarizatsiya asosida hisobdan chiqarish hisobotning to‘liq va ishonchli bo‘lishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Karimov A.A. va boshqalar. Buxgalteriya hisobi. O‘quv qo‘llanma.
2. Abdullayev A. Moliyaviy hisob va hisobot .O‘quv adabiyotlari.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-404-son, 2016-yil 13-aprel.
4. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
5. www.ifrs.org – Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari rasmiy sayti.